

Реферат на тему: "Складові літературознавства та механізм цілісно-системного дослідження"

Тематично-літературні реферати

Складові літературознавства

та механізм цілісно-системного дослідження

Проблема основних складових літературознавства досі залишається не вирішеною.

Одні дослідники (їх більшість) або доводять, або лише згадують наявність у літературознавстві трьох основних складових: теорії літератури, історії літератури і літературної критики [див., наприклад: 13, 3; 6, 4; 1, 3; 7, 7].

Інші дослідники стверджують, що складових – дві: теорія та історія літератури. Зі складу вони вилучають, таким чином, літературну критику, хоча й вступають при цьому в протиріччя. В одній з останніх теоретичних праць зазначено: "Правда, деякі дослідники не вважають літературну критику складовою частиною літературознавства. Зокрема, В.Брюховецький зазначає: "Сучасне літературознавство становить собою складну динамічну систему, яка органічно взаємодіє з критикою літературною" [17, III, 210]. При цьому долучено: "До речі, сам В.Брюховецький не є послідовним у відстоюванні подібної думки. У надрукованій у цьому ж томі УЛЕ статті "Критика літературна" він зазначає [17, III, 63], що літературна критика – одна з трьох основних галузей літературознавства" [7, 70].

Останнім часом є прихильники (Козлов А.В., Козлов Р.А.) чотирьох складових: історії літератури, літературної критики, теорії літератури та бібліографії [9, 3].

Іншої думки дотримується, зокрема, Анатолій Ткаченко. Звернувши увагу, що "у вітчизняному літературознавстві традиційно виділяють три основні дисципліни – історію літератури, теорію літератури і літературну критику", він у той же час нагадує: "На Заході сюди відносять ще й компаративістику (або порівняльне літературознавство) і текстологію" [14, 9]. Це вже мова про п'ять складових літературознавства.

Важливо також врахувати, що раніше, в 60-80-і рр. ХХ ст., крім відзначених варіантів, був ще й той, що налічує дещо інші чотири складові. В "Краткой литературной энциклопедии" (М., 1962), у книгах О.Бушміна "Наука о литературе" (М., 1980), Г.М.Фридлендера "Методологические проблемы литературоведения" (Л., 1984) та деяких підручниках [5, 11-16, 19] йдеться про "методологію і теорію літератури; історію літератури; літературну критику" [10, IV, 331].

Отже, у ХХ столітті існували різні погляди на основні складові науки "літературознавство".

Проблема, що виникає внаслідок цього, має низку аспектів. Перший – якою ж є об'єктивна, дійсно існуюча кількість основних складових літературознавства (адже їх не є безмежна кількість)? Другий аспект – якою є конкретика номінацій? Третій –

аспект послідовності логічного зв'язку між дійсними складовими (читач, мабуть, помітив, що послідовність переліку складових, зазначених нами вище, кожного разу була іншою). Четвертий аспект – у чому головна причина виникнення і невирішеності цієї розгалуженої на аспекти проблеми протягом такого тривалого часу?

Можна, звичайно, й детально аналізувати названі аспекти, щоб зрештою конкретно відповісти на питання. Спробуємо, однак, визначитись якомога стисліше.

Стосовно причин суттєво різних поглядів одразу скажемо, що така особливість наслідків не є винятком у літературознавстві і в науці загалом. Це – неодмінна приналежність їх історичного розвитку, провідний фактор серед інших, супроводжуючих. Пояснюється це тим, що справу маємо в літературознавстві та інших науках з їх ч а с т к о в о-системним рівнем розвитку протягом усього ХХ-го ст. [8, 179-180, 183; 20, 351-363; 16, 5-24].

Саме через це в різних науках постійно виникає приблизне, поверхове, однобічне усвідомлення іманентних, тобто власних, природних закономірностей тих об'єктів, що досліджуються. Стосується це й літературно-теоретичних понять. Через такий підхід літературознавці неодмінно отримують р і з н і наслідки, а всі наслідки неодмінно виявляються ч а с т к о в и м и. З цієї ж причини процес дослідження розтягується на тривалий, невизначений час (безкінечного наближення до повного й суттєвого усвідомлення іманентної картини об'єктів дослідження). Наслідки не торкаються суттєвих рис "понять" (об'єктів дослідження), бо немає об'єктивної о п о р и, спираючись на яку можна було б якісно просуватися вперед, до адекватного засвоєння природної картини у тому чи іншому питанні.

Така о п о р а з усім наступним є, виявляється, лише на іншому, вищому р і в н і наукових підходів – не частково-, а цілісно-системному, до повного виходу на який наука невпинно просувається саме в наші дні [15, 8-32].

Лише на цьому новому науковому рівневі є можливість чітко й цілісно спертися на ту іманентну, природну, об'єктивну закономірність, що всі без винятку об'єкти, які досліджуються, мають чітку кількість складових у межах суворо певного с т у п е н я проникнення в їх внутрішні зв'язки, внутрішні особливості й закономірності.

Так, на п е р ш о м у ступені б у д о в и об'єкта завжди містяться лише дві протилежні і координаційні (рівноправні, співвідносні) складові (д в а аспекти чи сторони), бо це їх найменша кількість, що відкривається внаслідок так само природного б і н а р н о г о аналізу об'єкта, тобто розподілу його на дві протилежності [15, 39-40]. Зміст цих двох протилежностей зводиться тут до фіксації, з одного боку, "окремого" в об'єкті, тобто того, що вказує на його розмежовуючі складові, а з другого – "однакового", того, що вказує, навпаки, на об'єднуючі основи виявлених складових об'єкта.

Саме тому, конкретизуючи ці положення цілісно-системного дослідження, можна бути впевненими, що відповідною п р и р о д і літературознавства як цілого є – з минулих досліджень — насамперед та думка, (вона, до речі, є половиною того, що насправді існує цілісно), який у попередні роки був зафіксований, скажімо,

О.С.Бушмінім.

У книзі "Наука о литературе: Проблемы. Суждения. Споры" (М., 1980) О.С.Бушмін писав про так зване "т е о р е т и ч н е літературознавство" як складову цілісної науки під назвою "літературознавство" [4, 17]. Саме теоретичне літературознавство й має справу з дослідженням і фіксацією того, що для художньої літератури, яку (разом з публіцистикою) вивчає літературознавство, є "однаковим", виступає об'єднуючою основою для всіх її "окремих" проявів: творів, творчості письменника тощо.

У такому разі д р у г о ю, протилежною складовою літературознавства на цьому ж, першому ступені його б у д о в и є та протилежна (теоретичний) і координаційна складова, яку не згадують ні О.С.Бушмін, ні Г.М.Фрідлендер, який згоден з О.С.Бушмінім [18, 3], і що має назву "п р а к т и ч н о г о літературознавства".

На відміну від "теоретичного" практичне літературознавство досліджує те, що для художньої літератури є "окремим", виступає як свідчення розмежованих між собою літературних одиниць – окремих творів, творчості окремого письменника, літератури регіону, літературної епохи, літературного процесу окремої й певної національної літератури тощо.

Однак, цілісно-системний науковий рівень дає можливість не обмежуватися п е р ш и м, узагальненим ступенем дослідження основних складових об'єкта, в цьому випадку "літературознавства". Він покликаний (і дає можливість) охопити й конкретний, д р у г и й ступінь будови. Опорою для цього стає так само всезагальна об'єктивна закономірність, згідно з якою д р у г и й ступінь цілісно відкриває ч о т и р и складових цього ж об'єкта. Вони усвідомлюються внаслідок ще одного бінарного поділу, на цей раз поділу на дві протилежності кожної з двох уже отриманих на першому ступені складових (тобто поділу тепер теоретичного і практичного літературознавства).

"Окреме" як перша складова першого ступеня б у д о в и "цілого" в об'єкті відкриває себе тут, на д р у г о м у ступені, як єдність таких двох протилежностей: "одиничне" і "особливе".

"Однакове" як друга складова першого ступеня б у д о в и "цілого" в об'єкті показує себе тут, на д р у г о м у ступені, як єдність інших двох протилежностей: "загального" і "всезагального".

Таким чином, на другому ступені будови "цілого" в об'єкті складових стає не інакше як ч о т и р и. Разом вони складають невідривний ланцюг "одиничне-особливе-загальне-всезагальне".

Через такі нові підстави (на такій новій о с н о в і, якої не знала й філософія радянських часів, що також розвивалася на частково-системному рівні, занадто повільно крокуючи до рівня цілісно-системного) стає видно, що п р а к т и ч н е літературознавство, яке має справу неодмінно з розмежовуючими й розмежованими літературними одиницями (одиничним й особливим) – на цьому, наступному ступені поділу має однією зі своїх складових "літературну критику". Адже саме вона, літературна критика, вивчає суто одиничні прояви художньої літератури – і в часі їх появи, і з боку їх якості. Тому про літературну критику здебільшого пишуть, що це

наука, яка займається с у т о літературними явищами с ь о г о д е н н я: новими творами, новими письменниками, новими темами, напрямками, ідеями тощо.

Протилежною складовою тут, на д р у г о м у ступені б у д о в и "цілого" в об'єкті і одночасно другою складовою практичного літературознавства маємо, у свою чергу, звісно, "історію літератури". Саме вона як носій "особливого" звертається до порівняльного вивчення, дослідження зв'язків одиничних літературних явищ між собою – і в їх часовому просторі, і з боку особливих якостей їх руху, розвитку. Тому здебільшого й пишуть, що історія літератури займається дослідженням особливостей літератури минулих років, десятиліть, століть, тисячоліть, тобто розвитком (через виявлення традицій і новаторства) специфіки національного історико-літературного процесу, специфіки літературних епох або епохи, специфіки творчості письменників або письменника на фоні епохи, періоду; історичним (через виявлення традицій і новаторства) дослідженням творів, тем, жанрів, родів, видів, образів тощо.

Такими є на другому ступені будови "цілого" в об'єкті, що його досліджуємо (в "літературознавстві"), д в і п е р ш і конкретні складові літературознавства з ч о т и р ь о х існуючих тут. Тобто – маємо дві складові поки лише "Практичного літературознавства". (Під час процесу цілісно-системного дослідження важливо не забувати, в якому конкретному місці будови об'єкта перебуваємо в той чи інший момент, що вже залишили позаду і що потрібно ще дослідити в обраних нами межах). Отже, усвідомленим є розподіл лише "Практичного літературознавства", настала черга звернути увагу на природний розподіл його протилежності – "Теоретичного літературознавства".

"Т е о р е т и ч н е літературознавство" так само має дві конкретні співвідносні складові. За своєю наступністю вони в той же час є третьою і четвертою серед усіх чотирьох складових "літературознавства" в цілому на цьому, другому ступені його будови.

Третя складова, було зазначено нами, відкриває себе як "загальна" сторона "однакового" в досліджуваному об'єкті. Це означає, що вона фіксує загальні, спільні для всіх літературних явищ, понять закономірності. Такі закономірності, додамо, одночасно властиві не лише літературі, але й ближній для неї ширшій сфері – мистецтву, куди література входить як вид. Ця особливість "загального" продиктована його суперечливістю, що позначається й у випадку з "теоретичним літературознавством", тому що його предмет – "література" – існує не абсолютно сама по собі, а перебуває у зв'язках насамперед з найближчим своїм відображаючим дійсністю оточенням (мистецтвом), і цей найближчий зв'язок "загальне" теж захоплює, зберігаючи тим самим відносність відокремлення літератури. "Загальне", таким чином, є єдністю рис не лише обраного об'єкта, але й безпосередньо ширшого.

Цією третьою складовою літературознавства є, звичайно, "теорія літератури", про яку здебільшого пишуть як про науку, яка вивчає загальні принципи, закони, категорії, поняття літературної творчості: зокрема, образність, типовість, естетичну спрямованість, колізійність, конфліктність, роди, види, сюжет, жанри, зміст, форму,

стиль тощо, які характерні в той же час для мистецтва загалом.

Нарешті, є й четверта складова літературознавства (вона ж є другою складовою теоретичного літературознавства). Це – м е т о д о л о г і я. Вона, безперечно, є основою, підґрунтям усіх трьох попередніх складових і самої літератури як об'єкта літературознавства, але, на відміну від "загальної" основи (теорії літератури), є вже "в с е з а г а л ь н о ю" основою, бо захоплює одночасно не лише основи безпосередньо ширшої сфери – мистецтва, а й основи усіх віддалених, ще більш широких сфер.

Тому насправді м е т о д о л о г і я літературознавства – це є не лише, як звичайно про неї пишуть, наука про методи (як лише способи) дослідження в межах окремої науки, в даному разі літературознавства. І не лише наука про методи (як лише способи) дослідження в межах окремої низки наук: природничих, суспільних, технічних, гуманітарних. Такі з в и ч а й н і, з в и ч н і методології вже засвідчили себе у ХХ ст. як переважно обмежені, часткові, поверхові способи дослідження, наслідки яких щоразу були, є і завжди будуть в основному вузькими, поверховими, суперечливими.

Прийшов час усвідомити, що всі відомі спеціальні методології [3; 12; 19; 2; 18 та ін.] – це дуже важливі, але завжди часткові моменти на шляху поступового усвідомлення справжньої, цілісної методології. Вона, виявляється, лише тоді може бути усвідомлена як природна, тобто цілісно-системна, коли стане відома її спільна всезагальна основа, що обертається не лише "способом" (це – тільки одна сторона), але й, що дуже важливо, "шляхом" (друга сторона) дослідження, і не лише спеціально-наукового, а взагалі "н а у к о в о г о" дослідження, і — ще ширше – загалом "цілісно-системного п і з н а н н я".

Така всезагальна о с н о в а є, виявляється, єдино об'єктивною, тобто властива вона і міститься в самій природі "о б ' є к т а": як самого по собі, так і того, що потрапляє в поле нашої уваги і досліджується. Тому це – найбільш природна основа. Вона в той же час – адекватне відображення в с е о х о п л ю ю ч о ї є д н о с т і безмежно всіх закономірностей Всесвіту. Вона ж відкриває собою, нарешті, і безмежну, всепронизуючу г а р м о н і ю (взаємодоповнюючу взаємодію) його, Всесвіту, єдності та множинності.

Звідси к р и т е р і є м реального, природного пізнання, разом і наукового дослідження, є постійна опора на всезагальну, цілісно-системну є д н і с т ь усіх об'єктів, явищ об'єктивної дійсності при їх одночасній безмежній різноманітності. Ця є д н і с т ь, як не дивно, має свій вигляд: як "с і т к а" об'єктивних зв'язків будь-якого об'єкту як цілого [побачити її можна в книзі: 11, 199-244]. Звідси конкретніше про дійсний критерій пізнання, дослідження можна сказати, що це – досягнення повної (щільної, цілісної) відповідності між цією "с і т к о ю" всезагальних закономірностей "об'єкта взагалі" і, з другого боку, одиничним її ("сітки") проявом у певному конкретному об'єкті, що обраний для дослідження.

Звідси найбільш природний і плідний ш л я х пізнання, дослідження – це шлях "від всезагального (крізь нього) до одиничного (його прояву)". На шляху, навпаки, звичному: "від одиничного (від окремих одиничних фактів) до узагальнень" – наслідки завжди бувають частковими й частково-системними. На шляху "від всезагального до

одиничного" – наслідки завжди цілісні й цілісно-системні, чим вони й відповідні, цілком адекватні самій іманентній п р и р о д і об'єктів, що досліджуються. На цьому шляху не потрібно вигадувати, "придумувати", а лише усвідомлювати те, що насправді є в досліджуваному об'єкті, що властиве для нього незалежно від наших бажань, вигадок чи смаків.

Саме через такі особливості цю в с е з а г а л ь н у складову літературознавства – м е т о д о л о г і ю – раніше, як правило, не враховували, вважаючи, що зазначені закономірності – предмет насамперед філософії, того її розділу, який називають "теорією пізнання". В радянські часи існувала навіть "негласна заборона" широко вивчати такі закономірності на матеріалі літератури, тим більше художньої. Винятком були хіба що такі спеціальні науки, як природничі (фізика, ядерна фізика, астрономія, хімія, біологія) і деякі суспільствознавчі, насамперед, звичайно, політекономія. Між тим їх об'єкти порівняно важче піддаються такому дослідженню, ніж об'єкти літературознавства, які н а о ч н о відкривають свої природні складові (на всезагальному рівні – це, нагадаємо знову, "окреме-однакове" і "одиничне-особливе-загальне-всезагальне"). Зв'язки між ними – структурні й системні, співвідносні й взаємодійні, з боку будови і з боку розвитку об'єкту – за с у т т ю своєю також ці самі, бо вони в с е з а г а л ь н і. Їхня функційна спрямованість і робить їх методологічним і методичним інструментом (шляхом і засобом) пізнання. Відмежоване використання якоїсь окремої закономірності чи декількох виводить дослідника всього лише на частково-системний рівень наслідків. Навпаки, використання їх з обов'язковим збереженням цілісної єдності між усіма закономірностями – це рівень цілісно-системного дослідження. А цілісна їх єдність виглядає, виявляється, як двоступенева "с і т к а" зв'язків суворо певних складових будови і розвитку об'єкту як цілого [11, 199-244].

Половина цієї "сітки" – це "сітка" двоступеневої б у д о в и об'єкта як цілого – і була використана нами у дослідженні проблеми основних складових категорії "літературознавство". З опорою на цю "основу" й доведено, що літературознавство як наука на першому ступені своєї будови – це єдність "практичного" і "теоретичного літературознавства", а на другому ступені будови – єдність чотирьох наук: "літературна критика-історія літератури-теорія літератури-методологія літературознавства".

Словесний виклад використаної половини "сітки" всезагальних законів "цілого" будь-якого об'єкту зводиться до наступного:

* Цілісна б у д о в а об'єкта не є хаотичним явищем, вона обов'язково с т у п е н е в а, тобто має ступені будови, а відповідно є ступені проникнення в будову, ступені пізнання будови. На кожному ступені є своя сувора цілісна кількість складових.

* Двоступенева "сітка" так називається, оскільки містить д в а ступені будови. Це найменша цілісна кількість ступенів за єдино природним – б і н а р н и м поділом органічного об'єкта.

* На першому ступені через свою бінарність будова об'єкта відкриває цілісно неодмінно д в а свої аспекти (дві складові), які є протилежними й рівноправними

відносно свого ступеня. Вони органічно взаємодоповнюють одне одного, перебуваючи тим самим у гармонії, що є найглибшим (суттєвим) критерієм справедливості поділу.

* Одна складова тут – "окреме" в об'єкті, друга складова, навпаки, — "однакове" в об'єкті. Разом вони пояснюють "ціле об'єкта", яке є "єдністю протилежностей".

* На д р у г о м у ступені цілісна будова об'єкта виникає через подальше бінарне розчленування двох отриманих (на першому ступені) складових. "Окреме" обертається тут на взаємовідношення "одиничного" й "особливого" в об'єкті. У свою чергу "однакове" – це взаємовідношення "загального" і "всезагального" в об'єкті, що досліджується цілісно.

* Отже, тепер видно, що разом цілісна будова об'єкта на другому ступені – це взаємовідношення ч о т и р ь о х складових, яке виглядає як "л а н ц ю г" протилежностей: "одиничне-особливе-загальне-всезагальне".

Перша (одиничне) і четверта (всезагальне) складові – це крайні сторони об'єкта, вони повністю, цілісно протилежні, про що свідчать і назви. Між ними в об'єкті розташовуються два інші аспекти: другий (особливе) і третій (загальне). Це тому, що вони між собою не крайні, не повні, не цілісні, а часткові протилежності. Тому вони – опосередковуючі складові (між крайніми складовими) в єдиному ланцюгу на другому ступені цілісної будови об'єкта, тобто розташовуються м і ж першою і четвертою складовими як поступовий перехід однієї крайності в протилежну.

Таким є словесний виклад половини зазначеної "сітки" (будови об'єкта як цілого), використаної нами під час цілісно-системного дослідження. Ця половина – не відмежована від другої половини, вона г а р м о н у є з нею повністю, цілісно і безмежно, однак вона "присутня" в ній приховано.

Взаємозв'язки між отриманими д в о м а (на першому ступені будови) і чотирма (на другому ступені) складовими будови зазначені нами вище і проілюстровані на прикладі вирішення наукової проблеми складових літературознавства – проблеми, яка не могла бути об'єктивно з'ясована на частково-системному рівні протягом усього ХХ століття.

Так само недостатньо, частково вирішувалася раніше і проблема місця сучасної компаративістики в межах "літературознавства".

Лише в найостанніший час на ближніх підступах до цілісно-системного рівня розвитку науки стало відомо, що компаративістика, як пише Анатолій Ткаченко, не є розділом історії літератури, "як можна прочитати у багатьох словниках", і не є розділом теорії літератури. Вона, доводить дослідник, є "розгалуженням л і т е р а т у р о з н а в с т в а" [14, 10].

Таке визначення місця компаративістики стане сприйматися чіткіше, якщо звернути увагу, як саме літературознавство в цілому розгалужується на іншій базі, ніж та, що була використана нами вище, – на базі не будови, а, навпаки, р о з в и т к у об'єкта, що досліджується.

Це зовсім інша база ("основа") поділу, тут потрібно звернутися до історичного процесу, пов'язаного з досліджуванним об'єктом і, тим самим, до різних ф о р м історичного р о з в и т к у літературознавства як науки.

Якщо ця наука (нашими зусиллями, звичайно) концентрує увагу на своєму сучасному стані з його будовою і всіма особливостями, вона виказує себе як "с у ч а с н е літературознавство" (про його будову з її чотирма складовими й велася мова).

Якщо ж літературознавство (нашими зусиллями) концентрує увагу на тих чи інших етапах свого і с т о р и ч н о г о розвитку – воно виказує себе як "і с т о р и ч н е літературознавство", або, інакше, як "історія літературознавства", що займається вивченням літературознавчих думок і концепцій м и н у л о г о в їх порівнянні між собою, тобто вивченням історії "літературної критики", історичним розвитком "історії літератури", історією "теорії літератури", історією "методології літературознавства". Саме підхід порівняння і зафіксований терміном "компаративістика". Методом цієї науки раніше був, як пише Анатолій Ткаченко, метод компаративізму у вигляді "емпіричних зіставлень окремих літературних фактів" [14, 10], а в XX столітті поступово набув вигляду частково-системних зіставлень окремих літературознавчих фактів.

Таким чином, її, компаративістики, майбутнє – це також поступовий перехід на цілісно-системний рівень свого історичного розвитку.

Основним доказом справедливості переконань А.Ткаченка на функцію сучасної компаративістики, яка стала (знову повторимо його слова) "розгалуженням л і т е р а т у р о з н а в с т в а" [14, 10], здатне бути конкретне звертання до д р у г о ї п о л о в и н и і "Двоступеневої сітки" об'єкту як цілого.

Перша половина цієї "Сітки" була нами вище словесно представлена. Що ж до словесного відтворення д р у г о ї половини "двоступеневої сітки", яка містить вже не складові будови, а ф о р м и р о з в и т к у об'єкта як цілого – це інше питання. Воно так само важливе для засвоєння методології цілісно-системних досліджень, але потребує спеціального місця для викладу.

Оскільки мова йде про всезагальні закони будови і розвитку "цілого" в об'єкті, друга половина цієї "сітки" також є найкращою (тобто адекватною природі кожного об'єкта) основою досліджень у будь-якій науці.

Література

1. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. – М.: Просвещение, 1975.
2. Астрономия. Методология. Мировоззрение. – М.: Наука, 1979.
3. Боряз В.Н., Солопов Е.Ф. Философские вопросы химии. – Л.: Наука, 1976.
4. Бушмин А.С. Наука о литературе: Проблемы. Суждения. Споры. – М.: Наука, 1984.
5. Введение в литературоведение / Под ред. Г.Н.Поспелова. – М.: Высш. шк., 1983.
6. Волинський П.К. Основи теорії літератури: Вступ до літературознавства. – К.: Рад. шк., 1967.
7. Галич О.А., Назарець В.М., Васильєв Є.М. Загальне літературознавство. – Рівне: б/в, 1997.
8. Готт В.С., Сидоров В.Г. Философия и прогресс физики. М.: Наука, 1986.
9. Козлов А.В., Козлов Р.А. Азбука літературознавства. – Тернопіль: б/в, 1997.
10. Краткая литературная энциклопедия: В 9 т. – М.: Энциклопедия, 1962-1978.

11. Мольчак Я.О., Удалов В.Л., Зубович В.С. Глобальні катастрофи: вчора, сьогодні, завтра. – Луцьк: ВАД, 1998.
12. Рьюз М. Философия биологии. – М.: Прогресс, 1977.
13. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М.: Просвещение, 1976.
14. Ткаченко Анатолій. Мистецтво слова / Вступ до літературознавства. К.: Правда Ярославичів, 1998.
15. Удалов В.Л., Зубович В.С. Цілісно-системний метод пізнання, дослідження і практичної діяльності. – Книга 1. – Луцьк.: ВАД, 1996.
16. Удалов В.Л. Теорія літератури: цілісно-системний рівень. – Частина 1. – Луцьк.: ВАД, 1995.
17. Українська літературна енциклопедія. – Т. I — III. – К.: УРЕ, 1988 – 1995.
18. Фридлендер Г.М. Методологические проблемы литературоведения. – Л.: Наука, 1984.
19. Философские проблемы астрономии XX века. – М.: Наука, 1979.
20. Храмова В.Л. Целостность духовной культуры. – К.: Феникс, 1995.